

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-3-79-17>

УДК 398/78.01

Шнуренко Т.В.

Київський національний університет культури і мистецтв

ЕТНОМУЗИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЧЕРКАЩИНИ – ЕКСПЕДИЦІЙНІ ТА МУЗИЧНІ РОЗВІДКИ

Анотація. Західна Черкащина – регіон, який входить до складу Східного Поділля. Впродовж кінця XIX-го та всього XX століття тут продовжувалася робота зі збирання та систематизації фольклорного музичного матеріалу. Сьогодні величезна кількість фольклорних зразків перебуває у стінах Проблемної науково-дослідної лабораторії з вивчення та пропаганди народної музичної творчості при Національній музичній академії України ім. П.І. Чайковського. Зібрати таку кількість пісень та мелодій вдалося завдяки практиці експедицій та польових досліджень. Черкащина, а особливо Уманський район цієї області, славиться розвиненою музичною культурою. Особливої уваги заслуговує хорове виконавство, котре має свою специфіку. Якщо на початку XIX століття етнографічні та етномузикознавчі дослідження переважно виходили зі збирання, колекціонування фольклорного матеріалу, то в кінці XIX століття постала тенденція академізувати народну музику. Завдяки роботі, проведеній у XX столітті, можна підсумувати, що музичний фольклор Черкащини відрізняється такими рисами, як космотеїзм, нарративність, надчутливість, ліричність, рефлексійність, високий рівень народного професіоналізму.

Ключові слова: етнографія, музикознавство, етномузикознавство, Черкащина, музичні розвідки, музичне виконавство.

Shnurenko Tetiana

Kyiv National University of Culture and Arts

ETHNOMUSICAL STUDY OF WESTERN CHERKASY REGION – EXPEDITIONARY AND MUSICAL INVESTIGATION

Summary. The problem of theoretical study of oral folk music systems until the middle of the twentieth century was complicated by the prevailing Eurocentricity of basic (in the professional education of musicians) theory of music, focused on composer creativity. For many decades, attempts to scientifically interpret the folklore material that has accumulated in the regions have proven inconclusive, since they have described the subject from the perspectives of others alien to a particular system object. Meanwhile, the ethnic and national identification of each individual nation originates precisely from its folklore roots. This necessitates the use of field research materials related to ethnomusic intelligence in the Western Cherkasy region in order to organize and further work with them. Western Cherkasy region is a region that is part of the Eastern Podillya. During the late nineteenth and completely twentieth centuries, work on collecting and systematizing folk music material continued here. Today, a large number of folklore samples are in the walls of the Problem Research Laboratory for the Study and Propagation of Folk Music at the National Academy of Music of Ukraine. Tchaikovsky. Thanks to the practice of expeditions and field research, we were able to collect so many songs and melodies. Cherkasy region, and especially the Uman' district of this region, is famous for its developed musical culture. Particularly noteworthy is the choral performance, which has its own specificity. While ethnographic and ethnomusicological studies predominantly proceeded from collecting and collecting folk material at the beginning of the nineteenth century, then at the end of the nineteenth century there was a tendency to academize folk music. It can be summarized that the musical folklore of Cherkasy region is distinguished by such traits as cosmotheism, narrativity, hypersensitivity, lyricism, reflexivity, high level of popular professionalism. As we can see, there is a lot of material in the works of authors who have worked and worked in the field of ethnomusicology. These are samples of songs, folklore finds, and a set of personal experiences collected through field research. However, the problem remains of fragmentation and fragmentation of such developments. The modern researcher is transformed into systematize, a classifier of knowledge, since intelligence in this field lacks complexity. Therefore, this study aims to provide a general overview of the available expeditionary and musical explorations of the Western Cherkasy region with the subsequent design of this material into a comprehensive ethnomusical study.

Keywords: ethnography, musicology, ethnomusicology, Cherkasy region, musical investigation, musical performance.

Постановка проблеми. Проблема теоретичного вивчення усних фольклорних музичних систем майже до середини XX століття була утруднена пануючим європоцентризмом базової (у професійній освіті музикантів) теорії музики, орієнтованої на композиторську творчість. Протягом багатьох десятиліть спроби наукових інтерпретацій фольклорного матеріалу, що накопичувався у регіонах, виявлялися непереконливими, оскільки описували предмет з позицій інших, чужорідних конкретному об'єкту систем. Між тим, етнічна та національна ідентифікація кожного конкретного народу виходить саме

з фольклорного коріння. Це обумовлює необхідність звернення до матеріалів польових досліджень, котрі стосуються етномузичних розвідок регіону Західної Черкащини, з метою їх систематизації та подальшої роботи з ними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Черкащина є частиною Східного Поділля, тож у даній роботі ми враховували розвідки, присвячені цьому краю. Зокрема такі дослідження робили Н. Бегас (праця про сучасний стан пісенного фольклору Східного Поділля), Л.Ф. Артюх, В.Г. Балущок, З.Є. Болтарович, С.М. Боньковська (історико-етнографічне дослідження Поділля),

Є. Сіцинський (есеї з історії Поділля). Етнографічними дослідженнями займалися О. Вишневський, С.І. Грица та Є.І. Сявяко. Великого значення для нашої роботи набули надбання Київської Лабораторії етномузикології. Ми, зокрема, посилалися на матеріали, зібрані І. Данилейко, етномузичний фоноархів Наталі та Олександра Терещенків. Останні відомі колекціонуванням, збиранням прикладів стародавніх пісень Степової України та Східного Поділля. Крім того, ми звернулися до напрацювань І. Клименко, а саме: до архіву аудіозаписів українського фольклору в Лабораторії музичної етнографії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Як ми бачимо, у доробку авторів, котрі працювали та працюють у полі етномузикознавства, вистачає матеріалів. Це зібрані шляхом польових досліджень зразки пісень, фольклорні знахідки, а також комплекс власних напрацювань. Та все ж залишається проблема подібності, фрагментарності подібних доробків. Сучасний дослідник перетворюється на систематизатора, класифікатора знання, оскільки розвідкам у даній сфері не вистачає комплексності.

Формулювання цілей статті. Відтак, дане дослідження має на меті надання загального огляду наявних експедиційних та музичних розвідок регіону Західна Черкащина з подальшим оформленням цього матеріалу у комплексне етномузичне дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша згадка про Поділля як самостійне адміністративно-територіальне формування зустрічається у XIV столітті в грамоті князя Олександра Коріатовича, який називав себе «господарем землі Подільської». Послідовники ж Коріатовичів називали себе вже «князями Поділля» [8, с. 7]. У стародавніх писемних джерелах згадується інша назва Поділля – Пониззя. Незважаючи на давнє походження терміна «Поділля», до теперішнього часу немає чіткого визначення меж цього етнографічного регіону. Думки дослідників з цього питання більшою мірою збігаються, тоді як проблема внутрішнього поділу Поділля (на Західне і Східне) до сих пір залишається невирішеною. Але Черкащина, котра цікавить нас у даному дослідженні, традиційно входить у межі Поділля.

У епоху середньовіччя окремі відомості про культурний розвиток Черкаської області містяться тільки в записах учасників дипломатичних місій, наприклад, папського легата П. Карпіні [1]. Це пояснюється спустошеністю даного регіону в результаті військових дій монголо-татар. Припинення активних військових дій сприяло соціально-економічному та культурному розвитку Центральної України.

Значна кількість зразків народної музики Східного Поділля зберігається в фондах Проблемної науково-дослідної лабораторії з вивчення та пропаганди народної музичної творчості (далі – Лабораторія) при Національній музичній академії України ім. П.І. Чайковського. Лабораторія виникла на базі кабінету народної творчості, який функціонував при Київській державній консерваторії ще з середини 1930-х років.

З появою В.О. Матвієнко на посаді завідувача кабінетом народної творчості Київської кон-

серваторії (1962 р.) робота кабінету стала динамічніша. Під його керівництвом були введені студентські фольклорні експедиції, які спочатку не мали систематичного характеру. Але згодом експедиції стали обов'язковими для студентів-музикознавців і композиторів, як і вимога нотації зібраних матеріалів [2]. Перші експедиції не мали чіткого планування, це були радше нерегулярні сеанси, коли студенти на чолі з керівником фольклорної практики обстежували окремі населені пункти різних районів і навіть області. Відсутність фінансування і якісної звукозаписної апаратури також негативно позначилися на початкових спробах експедиційної діяльності, тому записи цього періоду у фондах консерваторії не збереглися.

У 1985 р. кабінет народної творчості очолив Євген Єфремов. З цього часу склалися нові пріоритети фольклористичної роботи [3]. Крім наукового напрямку, поширення набув виконавський напрямок. У 1979 р. Є. Єфремов заснував співочий ансамбль «Древо», який продемонстрував слухачеві селянську традиційну пісню як глибоке і повноцінне явище, котре стоїть на принципах локальних традицій і не вимагає додаткової сценічної обробки, яку ми спостерігаємо в більшості академічних народних хорів [4].

У результаті реорганізації Кабінету народної творчості при Київській державній консерваторії була створена та сама Проблемна науково-дослідна лабораторія, керівниками якої в різні періоди були Євген Єфремов, Михайло Хай, Ірина Клименко.

Аудіофонд Лабораторії має кілька регіональних колекцій. Тут зберігається також колекція під назвою «Поділля Східне», яка представлена записами з Вінницької та західних районів Черкаської областей [7]. В лабораторії створена комп'ютеризована база, де зафіксована детальна інформація про населений пункт і час запису, збирачів, інформантів, про типи носіїв звукозапису, а також охарактеризовані самі музичні зразки: жанровий цикл, функція, характер мелодики, походження мелодії й тексту, жанр поетичного тексту тощо.

Інформацію про зміст регіонального аудіофонду «Поділля Східне» ми можемо знайти також в двох публікаціях, надрукованих у збірнику «Проблеми етномузикології»: «Архів аудіозаписів українського фольклору в Лабораторії музичної етнографії» Ірини Клименко [7] і «Аудіофонд Київської Лабораторії етномузикології: польові записи 2004–2010 років» Ірини Данилейко [4].

Під керівництвом професора Євгена Єфремова студентами Київської консерваторії підготовлено дві дипломні роботи, що стосуються музичного фольклору Східного Поділля. Друга дипломна робота на тему належить О. Тищенко. Вона була написана у 1996 р. Основним пісенним джерелом для проведення цього дослідження послужили експедиційні матеріали з Черкаської області, зафіксовані викладачами Київської консерваторії впродовж 1985–1989 рр., а також записи з Вінницької області, зібрані під час восьми колективних експедицій за участю самої студентки.

В архіві Проблемної науково-дослідної лабораторії музичної етнології Львівської Національ-

ної музичної академії імені М. Лисенко також зберігаються записи музичного фольклору з досліджуваної території. Це близько 150 зразків, зафіксованих протягом 1992–1996 рр. різними збирачами – у тому числі у західних районах Черкаської області [6].

Не менш важливою є характеристика особистих колекцій провідних дослідників цього регіону. Чимала кількість зразків інструментальної та вокальної народної музики записана у 1990-х рр. київським етномузикознавцем Михайлом Хаєм на Заході Черкаської області. Саме там до недавнього часу, поряд з багатою співочою традицією, зберігався досить розвинений інструментальний супровід до народного весілля, що і вдалося зафіксувати досліднику. Більшість цих записів зараз зберігаються в особистому архіві вченого.

З кінця 1980-х рр. активізувалося дослідження народної музичної культури тієї частини Східного Поділля, яка межує з Придніпров'ям. У 2013 р., наприклад, вийшла робота О. Терещенко «Слідами мандрівних музикантів», в якій представлено близько 25 зразків східноподільських зразків традиційної пісенної культури, зафіксованих у населених пунктах Уманського району Черкаської області. Більшість творів, що увійшли до видання, зафіксовані Наталією та Олександром Терещенко [11].

Як відомо з публікацій самих збирачів, станом на 1996 р. фонограмархів подружжя Терещенко налічував близько 2500 одиниць записів [12]. До 2004 р. цифра зросла до 8274 одиниць зберігання [6, с. 4]. Всього в колекції кіровоградських дослідників налічується більше 1500 записів народної музики з території Східного Поділля – західних районів Кіровоградської області та суміжних територій Вінницької та Черкаської областей.

У кінці ХХ століття на території всієї України на базі музичних навчальних закладів виникають фольклорні колективи, метою діяльності яких є збереження традиційної музичної культури свого регіону. З самого початку їх керівники зіткнулися з проблемою відсутності матеріалів для підбору репертуару, тому багато хто з них почав здійснювати фольклорні експедиції, в результаті чого накопичилися значні колекції записів народної музики.

Варто звернути увагу на гучність співу під час богослужіння у Черкаській області. Така ситуація є не типовою і, ймовірно, могла бути викликана великою кількістю учасників хорového колективу (від 18 до 24). Цікавим фактом є те, що церковний хор співав по нотах, тобто знав нотну граматику. Знання нотної граматики можна пояснити тим, що в XVII столітті у Черкаському регіоні поширюється грамотність завдяки освітнім центрам у містах Умань і Канів, де навчалися діти знаті [7].

Серед вчених XVIII століття, які досліджували фольклор Черкаського регіону був і Г. Скворода. Живучи в с. Коврай [8] Золотоніського району з 1754-го до 1759 р., він працював над збіркою «Сад Божественних пісень».

На початку XIX століття народна пісня сприймалася, перш за все, як елемент літературної творчості. Часто записи не містили докладних відомостей про локалізацію, респондента, а також про техніку їх виконання.

Починаючи з середини XIX століття (1840–1890 рр.) фольклористична робота, в тому числі й осмислення виконавського аспекту народної традиції, реалізовувалася в двох напрямках: аматорському та професійному. Аматорсько-прикладний напрям характеризувався орієнтацією на міський фольклор, переважали ліричні жанри, а також були відсутні чіткі критерії класифікації та систематизації народної пісні, недосконалим було і відтворення прийомів її виконавства [10; 11]. Професійний напрям, у свою чергу, характеризувався переосмисленням народної пісні, виправленням її в академічному руслі відповідно до канонів західноєвропейської музичної традиції.

Зміна в даній системі відбулася після заснування хору в селі Охматів (кінець XIX століття), керівництво над яким взяв П. Демуцький. З цього моменту ставлення до народної пісні змінюється.

Музична фольклористика кінця XIX століття наголошує на необхідності точної передачі характеру мелодії народної пісні, унікальності пісні й виконавства у всіх аспектах музики, тенденцією впорядкованості в рамках академічної традиції [12]. Етнографічним і фольклористичним дослідженням Черкаського регіону даного періоду (середина XIX століття) присвятили свої праці, зокрема, такі вчені: А. Чарноцький, М. Максимович, М. Гоголь, П. Лукашевич, М. Драгоманов, П. Костомаров, М. Вілінська, А. Маркевич, А. Метлинський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Куліш, А. Гулак-Артемівський, П. Чубинський, П. Демуцький, І. Нечуй-Левицький, П. Житецький, Н. Біляшевський та інші.

Майже одночасно з П. Демуцьким, композитором М. Лисенком був організований хор у Черкаській області, однак його діяльність була спрямована на академізацію народної пісні, а не на збереження регіональних співочих традицій.

Незважаючи на те, що дослідження фольклору в даний період досягло якісно нового рівня, воно носило, переважно, описовий характер. Виконавський досвід народних співаків не був висвітлений у наукових працях того часу, а використовувався лише епізодично, як додаток до основної роботи. Саме ж народне пісенне виконання довгий час залишається поза увагою дослідників. Фактично, першим дослідником пісенних традицій, став П. Демуцький, оскільки його практична діяльність мала важливе значення для розуміння регіональних пісенних традицій.

Отже, діяльність композиторів і фольклористів кінця XIX століття, які працювали в Черкаському регіоні, сприяла поширенню пісенного фольклору на території України і за її межами, тому, саме цей період був важливим для становлення національної школи співу.

З початку ХХ століття етнографічні розвідки характеризуються глибоким осмисленням значення фольклору, реалізацією його репрезентативної функції в українському мистецтві. Дослідження пісенного фольклору Черкаського регіону даного періоду характеризуються систематичністю. Варто виділяти 2 періоди: довоєнний (до 1941 р.) і післявоєнний (з 1945 р.).

У довоєнний період музичні елементи фольклору детально аналізуються. Інформація про музичний фольклор виділяється в самостій-

ний об'єкт дослідження не тільки істориків, але і представників інших наук. Формуються національний і регіональний рівні фольклорних досліджень, а також вивчається творча спадщина різних етнічних груп. У зазначений період творче життя Черкаського регіону йшло досить інтенсивною. Наприклад, у 1920 р. Умань з гастролями відвідала капела К. Стеценка, в складі якої був, також, П. Тичина.

Важливим напрямком діяльності заснованого у 1921 р. Музичного товариства ім. М. Леонтовича [9] було вивчення і популяризація фольклору Черкаського регіону. В результаті його діяльності поширювалася фольклористична спадщина, адаптована для виконання в хорах таких композиторів і фольклористів, як П. Демуцький, К. Стеценко, О. Кошиць, М. Лисенко та інших. У ХХ столітті на перший план виходять дослідження В. Доманицького, Д. Яворницького, Є. Лінева, К. Квітки, В. Коросташа, В. Харькова, А. Бабія, А. Чеховського, С. Середенко, Є. Саврана та інших.

У післявоєнний період проводяться експедиції в Чигиринський район Черкаської області [10]. Починаючи з 1950-х рр., дослідниками збережено цінний матеріал народних пісень, аудіо та відеоматеріалів, що дозволяє відтворити автентичне звучання, а також вивчити музичні діалекти Черкаського регіону, їх вплив на стиль українських композиторів.

З 1990 р. щорічно організуються фольклорні експедиції вченими Науково-дослідної лабораторії етнології Черкаського краю Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини. Аналіз результатів фольклорних експедицій останніх десятиліть свідчить про абсолютне домінування ліричних народних пісень.

Етнографи та краєзнавці відзначають тенденцію до зникнення багатьох фольклорних традицій, проте, окремі їх форми продовжують своє існування і стають цінним матеріалом подальших наукових досліджень.

Висновки з даного дослідження та перспективи. Протягом другої половини ХХ-го – початку ХХІ століття на території Східного Поділля, до складу якого входить і Західна Черкащина, було зафіксовано велику кількість народних музичних творів, на основі яких публікувалися наукові праці, видавалися збірники, аудіокасети та CD-диски, захищалися дипломні роботи. Однак, у зв'язку з тим, що етнографічний регіон охоплює межі п'яти адміністративних областей – Хмельницької, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської та Одеської, ці записи розкидані по різних науково-дослідних організаціях, розташованих переважно у відповідних обласних центрах, а також в Києві та у Львові. Безліч матеріалів зберігається в особистих колекціях збирачів, тому отримати доступ до них не завжди вдається. Це все ускладнює процес систематизації й аналізу наявних записів східноподільського музичного фольклору.

У цілому, Черкащина, а особливо Уманський район цієї області, славиться розвиненою музичною культурою. Особливої уваги заслуговує хорове виконавство, котре має свою специфіку. Якщо на початку ХІХ століття етнографічні та етномузикознавчі дослідження переважно виходили зі збирання, колекціонування фольклорного матеріалу, то в кінці ХІХ століття постала тенденція академізувати народну музику. Можна підсумувати, що музичний фольклор Черкащини відрізняється такими рисами, як космоїзм, наративність, надчутливість, ліричність, рефлексійність, високий рівень народного професіоналізму.

Список літератури:

1. Бегас Н. Сучасний стан пісенного фольклору Східного Поділля (на матеріалі Тиврівського району Вінницької області). Матеріали до української етнології. Київ, 2010. С. 74–78.
2. Вишневецький О. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів : Обл. т-во ім. Г. Ващенко, 1996. С. 59–62.
3. Грица С. Й. Трансмісія фольклорної традиції. Київ : Астон, 2002. С. 8–14.
4. Данилейко І. Аудіофонд Київської Лабораторії етномузикології: польові записи 2004–2010 років. *Проблеми етномузикології*. Збірник наукових статей. Вип. 5. Редактор-упорядник Ірина Клименко; НМАУ ім. П.І. Чайковського; ПНДЛ по вивченню і пропаганді народної музичної творчості. Київ, 2010 (Слов'янська меліогеографія, Кн. 1 з доданим атласом). Ч. 1. Студії. С. 232–241.
5. Енциклопедія історії України. Т. 8. Па-Прик. Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2011. 520 с.
6. Етномузичний фоноархів Наталі та Олександра Терещенків. Вибрані польові записи з Кіровоградської та Черкаської областей (за матеріалами фольклорних експедицій 1992–2002 років). Аудіоантологія. Кіровоград, 2004. 10 с.
7. Клименко І. Архів аудіозаписів українського фольклору в Лабораторії музичної етнографії. *Проблеми етномузикології*. Збірник наукових статей. Вип. 2. Упорядник О. Мурзина. Київ, 2004. С. 338–355.
8. Поділля: історико-етнографічне дослідження. [Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є., Боньковська С.М. та ін.]. Київ : Видавництво незалежного культурного центру «Доля», 1994. 504 с.
9. Сідинський Є. Нариси з історії Поділля. Ч. 1. Вінниця, 1927. 73 с.
10. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. Київ : Наукова думка, 1974. С. 3–8.
11. Терещенко Н., Терещенко О. Стародавні пісні Степової України та Східного Поділля. Кіровоград, 1998. 60 с.
12. Тищенко О. Семискладні структури у подільських веснянках (до проблеми ритмо- і формотворення). Дипломна робота. Керівник Є.В. Єфремов. Київ, 1996. 56 с.

References:

1. Behas, N. (2010). Suchasnyy stan pisennoho fol'kloru Skhidnoho Podillya (na materialy Tyvrivs'koho rayonu Vinnyts'koyi oblasti) [The current state of song folklore of the Eastern Podillya (on the material of the Tyvrivs'kyi district of Vinnytsia region)]. *Materialy do ukrayins'koyi etnolohiyi*. Kyiv, pp. 74–78.
2. Vyshnevs'kyi, O. (1996). Suchasne ukrayins'ke vykhovannya. Pedagogichni narisy [Modern Ukrainian education. Pedagogical essays]. L'viv: Oblasne tovarystvo imeny H. Vashchenka, pp. 59–62.
3. Hrytsa, S.Y. (2002). Transmissiya fol'klornoyi tradytsiyi [Transmission of the folklore tradition]. Kyiv: Aston, pp. 8–14.

4. Danylyko, I. (2010). Audiofond Kyivskoyi Laboratoriyi etnomuzykolohiyi: pol'ovi zapysy 2004–2010 rokiv. Problemy etnomuzykolohiyi [Audiofund of the Kyiv Laboratory of Ethnomusicology: field records 2004–2010. Problems of ethnomusicology]. *Zbirnyk naukovykh statey*. Kyiv, vol. 5, part 1, pp. 232–241.
5. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny (2011). [Encyclopedia of History of Ukraine]. Vol. 8. Kyiv: Naukova dumka, 520 p.
6. Etnomuzychnyy fonoarkhiv Natali ta Oleksandra Tereshchenkiv. Vybrani pol'ovi zapysy z Kirovohrads'koyi ta Cherkas'koyi oblastey (za materialamy fol'klornykh ekspedytsiy 1992–2002 rokiv). Audioantolohiya (2004). [Ethnomusical phono archives of Natalie and Alexander Tereshchenko. Selected field records from Kirovograd and Cherkasy regions (based on folklore expeditions 1992–2002). Audio ontology]. Kirovohrad, 10 p.
7. Klymenko, I. (2004). Arkhiv audiozapysiv ukrayins'koho fol'kloru v Laboratoriyi muzychnoyi etnohrafiiy [Archive of audio recordings of Ukrainian folklore in the Laboratory of Musical Ethnography]. *Problemy etnomuzykolohiyi*, no. 2, pp. 338–355.
8. Podillya: istoryko-etnohrafichne doslidzhennya [Podillya: historical and ethnographic study] (1994). Kyiv: Vydavnytstvo nezalezhnogo kul'turnoho tsentru "Dolya", 504 p.
9. Sitsins'ky, Ye. (1927). Narysy z istoriyi Podillya [Essays on the history of Podillya]. Part 1. Vinnytsya, 73 p.
10. Syavavko, Ye.I. (1974). Ukrayins'ka etnopedahohika v yiyi istorychnomu rozvytku [Ukrainian ethnopedagogy in its historical development]. Kyiv: Naukova dumka, pp. 3–8.
11. Tereshchenko, N., & Tereshchenko, O. (1998). Starodavni pisni Stepovoyi Ukrayiny ta Skhidnoho Podillya [Ancient songs of Steppe Ukraine and Eastern Podillya]. Kirovohrad, 60 p.
12. Tyshchenko, O. (1996). Semyskladni struktury u podil's'kykh vesnyankakh (do problemy rytmo- i formotvorennya) [Seven-fold structures in Podilsky freckles (to the problem of rhythm and form)]. Kyiv, 56 p.